

Jeřábek, Dušan

Problémy naturalismu v díle Josefa Merhauta

In: Jeřábek, Dušan. *Tradice a osobnosti : (k problematice české literatury 19. století)*. Vyd. 1. V Brně: Univerzita J.E. Purkyně, c1988, pp. 111-120

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/122405>

Access Date: 01. 12. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

PROBLÉMY NATURALISMU V DÍLE JOSEFA MERHAUTA

Uplatnění naturalistické metody v české literatuře bylo do značné míry podmíněno literárním a filozofickým kontextem, v němž se rozvíjelo české písemnictví osmdesátých a devadesátých let minulého století. Vliv Comtova pozitivismu na české myšlení připravoval ovšem půdu pro přijetí naturalistických tvůrčích principů i u nás, ale neovlivnil bezprostředně podobu a povahu českého naturalismu, jako ji bezprostředně neovlivnil ani H. Taine, otec pozitivisticko-naturalistické doktríny literární. Podstatně důležité a přímé bylo naopak působení románového díla Emila Zolovy, které k nám pronikalo v německých překladech v letech sedmdesátých, na počátku osmdesátých let bylo, jak známo, prudce odmítnuto Ferd. Schulzem ve Vlčkově Osvětě,¹ ale zanedlouho se u nás rychle šířilo v překladech už českých a jeho popularita převýšila v Čechách oblibu a vliv všech ostatních francouzských autorů, ať soudobých, ať starších. Okolnostmi a podmínkami Zolova vlivu na českou literaturu se zde zabývat nebudeme; tuto otázku analyzovala Hana Hrzalová ve stati Z historie sporů o naturalismus a realismus.²

Rozhodně není pochyb o tom, že Zolovo učení o sociální podmíněnosti lidského života a zároveň o podřízenosti lidské vůle vnitřním zděděným pudovým silám zanechalo zřetelné stopy v české literatuře konce minulého a začátku našeho století. Lze je sledovat v díle M. A. Šimáčka, K. M. Čapka Choda, J. K. Šlejhara a také Josefa Merhauta.

Ale jestliže naturalismus našel v české literatuře té doby tak živnou půdu, svědčí to o tom, že zde existovaly vnitřní podmínky pro přijetí základních naturalistických doktrín, a to podmínky nejenom literární.

Především naturalistická teze o podřízenosti člověka vnějším nezvlád-

¹ Ferd. Schulz, Zolovy senzační romány, Osvěta 10, 1880.

² Ve sborníku Realismus a modernost, Nakladatelství ČSAV, Praha 1965.

nutelným tlakům nacházela v české literatuře reálný podklad v samém našem národním a společenském životě. Tato teze zdála se totiž přesně vyjadřovat dávno pocívanou bezvýchodnost tehdejší situace všech, kdo se v našich zemích stavěli proti nadvládě zbytnělé buržoazie. Doba a situace vyvolávaly nutně návaly skepse, zvlášť pokud šlo o možnosti individuálního působení na změnu společenských poměrů. Většina našich autorů té doby (patří k nim také autoři naturalističtí) prožívala i typický konflikt mezi individualismem a tendencí k novému kolektivismu, jehož integrující silou byl jak pocit duchovní spřízněnosti, tak vědomí sociální diskriminace pracujících rukou i dělníků ducha; blízkost obou těchto vrstev v tehdejší české společnosti byla ostatně příznačná — pramenil z ní i společný protiburžoazní postoj. Naděje na vytvoření kvalitativně nového sociálního kolektivu měla ovšem v devadesátých letech ráz takřka utopický. Tvrdá skutečnost zaháněla básníky i s jejich touhou po splynutí s kolektivem znovu a znovu do oblasti snů a činila z nich vězně vlastního nitra. To byly důsledky zcela konkrétních okolností českého společenského a politického života té doby. Mladá, pokroková vrstva našich autorů byla neuspokojena jak národní, tak sociální politikou staročeskou i mladočeskou a postupně byla stále více zklamávána nerozhodností a nedůsledností sociální demokracie. To všechno zvyšovalo pocit bezmoci jednotlivce vůči vývoji a tlaku společenskému.

K širokému uplatnění naturalismu v české literatuře nedocházelo tedy jen cizím vlivem literárním. Základní podmínkou pro to byly vnější i vnitřní okolnosti našeho národního života. Z tohoto hlediska se učení o determinovanosti jedince v dobovém sociálním kontextu jeví jako plně ověřitelné přímo v domácích podmínkách společenských. Tato těsná souvislost literatury a denní reality ostatně plně odpovídala základní povaze a tradici české literatury devatenáctého století, která vedle funkce estetické plnila řadu svrchovaně naléhavých funkcí dalších.

Tak vlastně český naturalismus souvisel daleko těsněji s předchozím i soudobým proudem českého sociálního realismu než například s dekadencí devadesátých let, která se na rozdíl od realistického proudu odvracela od problémů našeho současného života. Český naturalismus naopak v nejlepších dílech svých představitelů z těchto problémů přímo vyrůstal, myšlenkově z nich čerpal, a nepřispíval-li snad k jejich řešení, rozhodně aspoň ukazoval na jejich naléhavou aktuálnost. A více než to. V řadě typicky naturalistických prací nabýval sociální a národní akcent přímo protestního smyslu.

Český naturalismus tak nejednou překračoval teoretickou zásadu autorovy objektivistické neúčastnosti na osudech zobrazovaných hrdinů; literární experiment, záležitost tvůrčího rozumu, stává se v české modifikaci postupně stále zřetelněji i záležitostí autorova subjektivního, často emočně podmíněného vztahu k ztvárněvané skutečnosti.

Jedním z autorů, v jejichž díle lze sledovat některé pozoruhodné rysy české varianty evropského naturalismu, je Josef Merhaut. Jako nedostudovaný právník odešel r. 1885 z Prahy do Brna, a zde strávil — jako redaktor Moravské orlice — celý zbytek svého nedlouhého života.

Morava osmdesátých a devadesátých let byla půda z hlediska sociálního a národního ještě palčivější než půda v Čechách. Silně vyvinutý průmysl — především textilní — byl v německo-židovských rukou a český dělník, hmotně zcela závislý na svém zaměstnavateli, stával se obětí bezohledného sociálního i národnostního útisku. Časté organizované i neorganizované demonstrace brněnského proletariátu svědčily o jeho odhodlání bojovat proti nesnesitelným životním podmínkám. Policejní orgány odpovídaly však na tyto akce nejkrutějšími zásahy, takže české lidové vrstvy byly znovu a znovu násilím vtlačovány do úlohy pasivního objektu společenského dění. Převaha německé kapitálové moci byla taková, že zápas českých lidových vrstev za národní i sociální práva se zdál na Moravě a zvláště v Brně ještě v devadesátých letech takřka beznadějný.

Uvažujeme-li o možnostech působení této situace na dobový literární vývoj — v tomto případě na Moravě —, docházíme sice k analogickým závěrům jako při rozboru tehdejší společensko-národní situace v Čechách, avšak přece jen s určitým rozdílem: ten je dán zvláštní vyostřeností sociálních i národních poměrů v Brně.

Proto také právě v životě brněnské společnosti bylo možno najít v podobě ještě vyhraněnější než v Čechách potvrzení některých základních bodů skeptického naturalistického názoru na úlohu subjektu v sociální struktuře pozdně buržoazní éry, na schopnosti lidské vůle odolávat tlaku objektivních okolností a na funkci i možnosti literatury v dané situaci.

V prvních třech knihách Merhautových próz (Povídky, 1890, Had a jiné povídky, 1892, Černá pole, 1897) můžeme sledovat, jak autor nachází v brněnském životě takřka nepřebornou zásobu dokladů pro potvrzení naturalistické doktríny o člověku jako oběti sociálního prostředí.

Charakteristickým znakem těchto próz je pronikavost autorova pohledu na brněnské prostředí a jeho život v osmdesátých letech i bystrý smysl pro specifickou národní i společenskou problematiku česko-německého města. Jakkoli stál po celý život vůči buržoazní mentalitě a životnímu stylu měšťáctva v opozici, nebyl Merhaut socialista; ale tlak skutečnosti a jejich rozporů ho vedl postupně k názoru, že existenční zápas českého Brna nelze redukovat jen na otázku jazykovou a národně kulturní, nýbrž že je třeba chápat ji v souvislostech širší problematiky sociální. Tím se ovšem nic neměnilo na pesimistickém rázu jeho líčení soudobé reality.

Námětem Merhautových povídek jsou osudy drobných lidí, drčených mravně, citově nebo existenčně dobovou sociální mašinérií. Jsou to většinou jen bezmocné oběti systému založeného na peněžní, kapitálové diferenciaci lidí, systému, v němž charakterové hodnoty člověka jsou vysta-

vovány ustavičnému intenzivnímu tlaku demoralizujících společenských vztahů. Pocit marnosti ovládá Merhautovy hrdiny od prvního životního úderu a konfliktu a předem jim bere síly i naděje na úspěch. Jako naturalisté věří i Merhaut ve vliv dědičnosti a pudových dispozic člověka; i Merhaut líčí skutečnost obvykle v jejích temných, tragických odstínech; pád lidských snah, tužeb a nadějí bývá nejčastějším tématem Merhautovým; chabost, omezenost sil a vůle pak charakterizuje největší část Merhautových postav.

Teprve v závěrečné próze Merhautovy třetí knihy Černá pole — totiž v povídce Píseň práce — nacházíme stopy toho, co bychom mohli nazvat autorovým zápasem o aktivního hrdinu. Má jím být Jaroslav Folprecht, který se spíše jen bezděčně, víceméně pudově dá strhnout vlnou jedné z krvavých brněnských demonstrací a zaplatí za to ztrátou své slibné občanské existence. Ani on se ovšem v zásadě příliš neliší od dřívějších postav Merhautových. Není to člověk činu, ale snění; nebýt násilného přerušení jeho životní dráhy, spokojil by se svým skromným údělem vesnického učitele. Ale vyloučení ze společnosti jej staví před osudové dilema: buď přijmout postavení vydědence, které mu tato společnost přisoudila, a živořit z její milosti — nebo se obrátit na dráhu opačnou, vedoucí k dělnému kolektivu proletářskému. Folprecht, dlouho se vzpírající vědomému přiznání k socialismu, je k němu nakonec doveden svou situací. Odměnou je mu zákmit tvůrčí energie, zburcované zpěvem dělnické hymny.

Merhautův hrdina ovšem chápe a přijímá socialismus v podobě, která je do jisté míry příznačná pro Merhauta i pro značnou část naší mladé inteligence devadesátých let: totiž jako víru v mystickou moc dělného kolektivu. Přesto však závěrečný akord povídky vyznívá typicky naturalistickým a fatalistickým pesimismem. Tvůrčí radost je ztrpčena vědomím, že umělecký zápas se stává pod tlakem nouze zápasem o chléb. A tak končí Merhautův hrdina znovu v pasivní oddanosti osudu.

Problém ohraničenosti a podvázanosti lidské vůle, ať už podmínkami sociálními nebo působením zděděných vlastností rodových, zaměstnával Merhauta i nadále. Bylo to v době, kdy kulminovala vlna naturalismu v evropské próze a dramatu. Vedle proudu naturalismu sociologického, pojímajícího člověka jako víceméně pasivní objekt mnohostranného sociálního tlaku, sílil v devadesátých letech proud naturalismu psychologického a psychoanalytického. I v něm se sice uplatňoval zřetel k společenským silám, které formují a deformují člověka; ale hlavní pozornost byla soustředěna na vnitřní život a problematiku člověka, jehož duševní vývoj a vnější jednání bylo primárně určováno ne už mechanismem celospolečenského vývoje, ale především individuálními mezilidskými vztahy.

Výhodou této koncepce bylo především to, že mohly být snáze a názorněji obnaženy lidské vztahy a charaktery v prudkých a dramatických osobních konfliktech. Tato metoda vyhovovala proto zvláště dramatikům,

v próze pak vedla k tomu, že rozlehlé obrazy „sociálních mravů“ byly více a více nahrazovány komorně laděnými a zintimněnými příběhy manželských rozvratů a tragédií. Neboť ze všech mezilidských vztahů bylo to pochopitelně právě manželství, na něž se pozornost psychologických naturalistů zaměřovala nejostřeji. V uzákoněném vztahu dvou lidí spatřovali představitelé psychoanalytického proudu v evropské próze a dramatu modelovou situaci svázané lidské vůle a svobody, a tedy laboratorní doklad neschopnosti a nemožnosti rozvoje a uplatnění pozitivních kvalit lidského subjektu. Kritika se týkala především manželství ve společnosti buržoazní; neboť právě tato společnost učinila z manželství svazek většinou hmotně zájmový, eventuálně společensky prestižní, ale v každém případě svazek, při jehož vzniku hrála vnitřní spřízněnost obou partnerů jen podružnou roli. Zároveň ovšem byla zde napadena — ať přímo, ať nepřímo — instituce manželství jako nenarušitelná, ba posvátná základna společnosti, vybudované a organizované podle zásad křesťanské morálky a křesťanských konvencí. Je proto do jisté míry paradoxní, že jeden z nejpůsobivějších protestů proti instituci manželství vznesl největší apoštol křesťanství L. N. Tolstoj. Na přelomu osmdesátých a devadesátých let způsobila jeho Kreutzerova sonáta v evropské společnosti dramatický rozruch tím, jak odvážně odkryla a pojmenovala mravní defekty své doby. Podobně skepticky nazírali ovšem v té době na buržoazní manželství i jiní — tak například A. P. Čechov nebo St. Przybyszewski; se sympatiemi pro úlohu ženy v měšťanském manželství soustřeďoval se na mezilidské vztahy H. Ibsen, kdežto August Strinberg posuzoval bez jakéhokoli stínu optimismu vztah dvou manželů jako vztah dvou dravců, připoutaných k sobě pouty zákona, společenské konvence, zvyku. Strindbergova kniha Manželství, známá u nás v českém překladu od roku 1894, byla v době Merhautově stejně aktuální jako Kreutzerova sonáta. K tomu pak přibyl v samém závěru devadesátých let ještě třetí literární podnět, působící v tomto kontextu jako výrazný příspěvek k naturalistické kritice měšťáckého manželství. Byl to román Emila Zoly Plodnost, přeložený do češtiny dr. Jiřím Guthem a vydaný roku 1899, tj. ještě v roce svého původního francouzského vydání. (I to svědčí, mimochodem řečeno, o nejvyšším stupni čtenářského, a tedy také nakladatelského zájmu o Zolovo dílo u nás.) — Zola ve svém románu odsoudil měšťácké manželství a pseudomorálku francouzské buržoazní společnosti přímo vášnivě; jeho prudce kritické a osobní stanovisko se nijak neshodovalo s domněle objektivistickým vztahem naturalistického umělce k realitě. V Plodnosti postavil Zola proti sobě dva kontrastní obrazy a dvě kontrastní koncepce rodinných vztahů. První — ryze naturalistický — obraz měšťáckých manželství, založených na kapitálových zájmech a bránících se proto buď úplně nebo skoro úplně plnění vlastní funkce manželství, tj. funkce rodičovské. Proti tomuto temnému a varovnému líčení rozkládající se buržoazní rodiny staví Zola ostře kontrastní obraz ideální rodiny z lidových vrstev. Muž, který ve

svém mládí překonal sám v sobě vášně, lákající ho k cynické, smyslově stále neukojené milence, soustředí se po celý zbývající život na rozmnožování své rodiny, výchovu svých dětí a na fyzickou práci. — Jako by se zde Zola vracel v jistém smyslu k svým romantickým počátkům: v mezilidských vztazích takřka nespočetné rodiny Fromentovy vládne skoro rousseauovská harmonie, vše, čeho se dotkne šťastná ruka moudrého otce a hospodáře, vzkvétá a prospívá. Patriarcha rodiny Froment stává se tak v Zolově podání poněkud schematickým obrazem ideálního rodičovského typu, který podle Zolova přesvědčení jediný mohl spasit francouzskou společnost a zastavit její populační i morální úpadek.

Celou tuto připomenutou literární situaci v období kulminace evropského naturalismu je třeba brát v úvahu, sledujeme-li tvůrčí vývoj Josefa Merhauta v devadesátých letech. Ale pominout nelze ani inspirativní dojmy ze současné literatury domácí. Z nich na prvním místě zasluží připomenutí román Viléma Mrštíka *Santa Lucia*, vydaný poprvé r. 1893, obraz tragického osudu sociálně slabého jedince, který — podobně jako řada dřívějších i pozdějších hrdinů Merhautových — marně usiluje o vymození svého místa a práva na život v prostředí velkoměstské společnosti.

Už ve svých Černých polích inklinoval Merhaut, jak jsme připomněli, k typu prózy stejně tak sociální jako psychologické; stále více se soustřeďoval na sledování vnitřního vývoje jednotlivých postav a na problematiku mezilidských vztahů. Tyto intimní příběhy zasazoval Merhaut zpravidla do širších společenských souvislostí brněnského života a do moravského prostředí, jehož důvěrná znalost dodávala Merhautovým pracím lokální autentičnosti a atraktivnosti; ne neprávem poukazovala dobová kritika na to, že Merhaut soutěží slovesnými prostředky s malířským uměním Joži Úprky.

Do takového rámce pestrého lidového prostředí moravského Slovácka zasadil Merhaut hlavní scény svého prvního románu (z r. 1900) *Andělská sonáta*, odehrávajícího se ovšem jinak na půdě brněnské. Hlavního hrdinu příběhu, inženýra Hřivnu, nacházíme na začátku vypravování v zajetí pout, jimiž ho váže živočišná láska k bohaté a požívačné brněnské Němce. Hřivna se snaží vymanit ze své vášně, ale znovu a znovu se k milence vrací. Teprve když jeho žena objeví nezvratné důkazy jeho nevěry, dává se Hřivna na cestu pokání. Ke katarzi dojde během velkých poutnických slavností na Hostýně, kde se Hřivna smíří se svou ženou. Jakoby symbolem smíru a odpuštění je dítě, které se narodí po letech neplodného manželství. Ale dítě umírá a vztah znovu opuštěných manželů je vystaven nové zkoušce. Motiv hudby v závěru příběhu, očišťující duše od smutku a zoufalství, vyznívá naději, která však směřuje za hranice života pozemského: „Není zmaru ve znamení smrti . . .“

Merhautův román je na první pohled polemicky zaměřen proti naturalistické teorii o nepřekonatelnosti zděděných pudových sklonů a vlastností, o převládající a neovládnutelné síle smyslné žádostivosti v člověku

a o rozhodující úloze osudu, „fata“ v lidském životě. Merhaut chtěl nepochybně prokázat, že proti všem těmto silám může se člověk prosadit jako aktivní subjekt, aniž musí rezignovat na schopnosti své vlastní vůle. Lásky k ženě, očistná moc umění, to jsou zdroje vnitřní energie, z nichž je možno čerpat sílu k uchování vlastní osobnosti a vlastního postoje k životu.

Ale tuto tezi se autorovi nepodařilo zcela přesvědčivě doložit příběhem, který měl právě po způsobu naturalistickém posloužit jako dokumentace základních autorových myšlenek. — Merhautův hrdina je totiž od samého počátku představován jako povahový slaboch, který není schopen vymanit se vlastní energií z jakékoli situace, která mu působí mravní skrupule. To, co jej vede k pokání a ke smíru s ženou, je spíše snaha o obnovu domácího klidu a zvyklostí denního života než hluboké vědomí mravní viny. Merhautův hrdina, který se tolik bránil nadvládě živočišných pudů nad vlastní vůlí a nad vlastním mravním vědomím, upadl nakonec do vázanosti jiné, neméně skličující: totiž do vázanosti konvencemi životního stylu a myšlení měšťáctva, třídy, z níž nevzešel, kterou opovrhoval a od níž se proto snažil distancovat, a to jak z důvodů sociálních, tak národních. K vnitřní obrodě Hřivnově došlo pod vnějším tlakem, pod vlivem náhodných okolností. Snad proti své vůli prokázal Merhaut svou kresbou manželů Hřivnových, jak pevným krunýřem je prostředí, společenské zázemí a společenské zařazení, z něhož vyplývá životní styl, myšlení a citění člověka. Merhaut, který chtěl uniknout ze zajetí filozofie determinismu, se tak v Andělské sonátě vrátil k svému naturalistickému východisku. Román, který měl být psychoanalytickou studií a svědectvím vnitřní aktivity i mravní energie lidského subjektu, nepřesáhl svou uměleckou metodou ani myšlenkovým charakterem hranice sociologického naturalismu. Andělská sonáta je nám dnes dokladem usilovného tvůrčího zápasu autora o novou koncepci vztahu mezi člověkem a realitou dobového života. Avšak svár vůle a nutnosti, který je — nebo aspoň měl být — významovým těžištěm díla, zůstal nedořešen.

Ještě jednou pokusil se Josef Merhaut o to, aby se románovou formou vyrovnal s problémy, které jej tížily zejména v posledních letech života a o jejichž objasnění usiloval také jako publicista. Román Vranov, vydaný r. 1906, stal se epilogem Merhautovy tvorby. Jako by tušil, že je to naposledy, kdy vystupuje literárně před veřejnost, snažil se ve svém Vranovu dojít odpovědi na nejzávažnější otázky národně společenského a do jisté míry i osobního života. Léta, kdy vznikal Vranov, byla pro Merhauta tragická. Bylo to po smrti jeho syna Bohumila, jediné bytosti, která dávala smysl a citovou náplň Merhautovu osobnímu životu. Merhaut se v té době víc a víc vzdaloval zájmům o každodenní události a zamýšlel se nad principiálními otázkami existence člověka ve společnosti. Východiskem a základnou mu ovšem zůstávala stále moravská půda, společnost české Moravy.

Ve Vranovu se Merhaut soustřeďoval na problém funkce a možnosti české inteligence v Brně a na Moravě. Je v silách nové, mladé generace národního vzdělanstva oživit duch české Moravy, přemoci nápor germanizace i sílu tradičních předsudků, které oddělovaly v myšlení prostých lidí Moravu a Moravany od Čech? Merhaut, aniž to snad zamýšlel, položil ve svém Vranovu v podstatě podobně skeptické otázky, jaké o dvě desetiletí dříve vyslovil Hubert Gordon Schauer.³ Tyto otázky vplynuly — u Merhauta stejně jako u Schauera — z úzkostné obavy, zdali národní organismus, dlouho vyčerpávaný úsilím o zachování vlastní existence, má v sobě ještě dost životních sil, zda není už definitivně ochablý a neschopný odolávat novým tlakům.

Takové myšlenky jsou osnovou dlouhých a opěťovaných dialogů tří hlavních mužských postav Merhautova Vranova — Evžena Srba, Jana Svobody a starého pana Křikavy. Český učitel Svoboda i starý pán jsou typy zřetelně pozitivní: cílem Svobodovým je dostat se na českou školu a pracovat k národnímu uvědomění moravské mládeže; Křikava, který strávil skoro celý svůj život mimo vlast, vrací se ve stáří k rodné půdě jako k symbolu národní jistoty, jako k záruce a základně další existence národa. Ale Svoboda i Křikava jsou v této trojici postavy jen pobočné. Jejím středem je skutečný hrdina románu Evžen, v němž se soustřeďuje nejvlastnější myšlenková problematika celého díla.

Základní obrysy této postavy odpovídají jednomu z typicky naturalistických schémat. Mladý muž, plný životních plánů a ideálů, je současně duševně ochromován vědomím toho, že je synem otce alkoholika, který v záchvatu choromyslnosti spáchal sebevraždu. Se stálou úzkostí pozoruje na sobě Evžen skutečné nebo domnělé projevy zděděných rysů otcovy povahy, a toto utkvělé vědomí možného rodového zatížení vede jej k nervovému vyčerpání, které léčí uprostřed luhačovické přírody. Tam se setkává s ženou, která ho upoutá vším, čeho se jemu samému nedostává: životní odvahou, smyslovou touhou po lásce a současně schopností plného citového odevzdání milovanému druhovi. Rozhodující scény tohoto milostného dramatu odehrávají se pak na Vranově, v místech, která Merhaut miloval ne pro proslulost jejich církevních slavností, ale pro jejich přírodní krásu. Evžen bojuje sám se sebou zápas o to, zdali má opustit svůj dosavadní svět a spojit svůj život s ženou, která mu nabízí nejen lásku, ale i hmotné zabezpečení — která ho však zároveň staví před nutnost čelit moralistním předsudkům společenským. — Evžen se nakonec rozhodne rezignovat na tuto lásku i na lásku vůbec a setrvat na půdě domácího života u všední práce pro budoucnost národní společnosti a moravského češství. — Román tedy vyznívá pozitivní ideou společenské aktivity, myšlenkou o nutnosti každodenní, třeba neviditelné snahy ve prospěch lidí

³ Naše dvě otázky. — Čas 1, č. 1, 20. 12. 1886.

trpících; „... i nížiny, kterými nutno k životu jít, možno si zkrášlit a povýšit, když z nich upínáme oči k vrcholům.“⁴

Ale tato idea, kterou se Merhaut snažil obhájit svým románem, tato jeho teze o nutném vzepětí osobní energie ve prospěch národního celku nevyplývá zcela organicky z myšlenkové struktury díla. Pointa románu sice vyjadřuje myšlenkový záměr autorův, ale k jeho dokonalému naplnění nedošlo. Neboť v Merhautovi samém nebylo v té době dostatek vnitřní síly k tomu, aby svým dílem dokázal účinně oponovat soudobému stavu a poměrům v národní společnosti nebo aspoň zřetelně odhalil její základní choroby. Připomněli jsme analogii s H. G. Schauerem; stejně však musíme připomenout, že Merhaut nedovedl ve Vranovu svoje otázky po osudu a stavu národního organismu vyslovit natolik jasně, aby bylo zřejmé, které příznaky jeho vnitřních defektů pokládá za rozhodující.

Ústřední dějová linie i ústřední myšlenková problematika Vranova se nejtěsněji váže na postavu Evžena Srba. Na ní také je nejpatrnější nevyhraněnost autorových názorových stanovisek — a to jak v oblasti společenské, tak etické. Na Evženovi měl být demonstrován proces mravní očisty člověka, který překonává osobní zájmy, city a sexuální pudy, dovede přemoci sám sebe a dochází vnitřní obrody v úsilí o prospěch svých bližních. Je zřejmé, že Merhautovi jako umělci bylo filozofické a metodické schéma naturalismu stále těsnější. Touží po jeho překonání zobrazením a vytvořením nového typu postav, nadaných energií vůle a mravní pevností, tedy vlastnostmi, s jejichž pomocí by byli Merhautovi hrdinové schopni nově utvářet svůj vztah k objektivní realitě, zrušit podřízenost individua vnějším tlakům a představit člověka jako strůjce osudu vlastního i osudu celé národní společnosti. Merhautovi se však nepodařilo dokonale zachytit a ztvárnit vnitřní vývoj ústředních postav, zejména hlavního hrdiny Vranova. Evžen zůstává od počátku do konce postavou víceméně statickou: mění sice svoje názory a lidské vztahy — ale vlastním důvodem toho je jejich nepevnost. Kdyby bylo možno chápat Evženovu rozkolísanost a vágnost v názorech i mezilidských vztazích jako symbolický obraz stavu moravské české inteligence konce století, nabyla by jeho postava v románě funkčního smyslu a oprávnění. V Evženovi se však patrně koncentrují vlastní nevyhraněné názory Merhautovy, nikde nenacházíme náznak autorova kritického odstupu, Evžen je zřejmě hlasatelem idejí, jež měly být románem prosazovány. A podobnou funkcí jsou do jisté míry zatíženy i ostatní postavy; částečnou výjimkou je jen Růžena — ale ani jí nedokázal Merhaut dát pevné obrysy: a opět především proto, že jeho vlastní stanovisko k ní a k problematice, kterou v ní ztělesnil, bylo rozkolísané. Nedokázal důsledně hájit protikonvenční názory společenské, o nichž se v románě tak často diskutuje, a sám si zcela neujasněl vlastní etický postoj k problému, který vytýčil právě líčením vzta-

⁴ J. Merhaut, Vranov, 2. vyd., A. Piša, Brno, b. d., str. 390.

hu Růženy a Evžena. Z Merhautova podání není jasné, zda volnou lásku odsuzuje nebo hájí. Důvody, které staví proti ní, vkládá do úst konzervativní staré matce — ale právě tato matka je v románě stále udržována v pozici hlavní morální autority.

Merhaut dával tedy zřetelně — i když značně neorganicky — pronikat svému autorskému subjektu do literárního díla a učinil ze svého románu takřka osobní zpověď. Ale základního cíle — totiž důkazu vnitřní proměny a společenské aktivizace svého hrdiny — Merhaut nedosáhl. Jen jediný náznak skutečného konfliktu lze odkrýt v Merhautově románu: je to srážka Evženovy touhy po aktivním postoji životním a společenském s chabostí vlastní vůle a s nedostatkem vnitřních sil. Je to příznačný konflikt „umdlené duše“ konce století — ale i svědectví Merhautova marného úsilí o vytvoření takového obrazu dobové české inteligence na Moravě, který by se stal nejen svědectvím o soudobé skutečnosti, ale zároveň výzvou k zápasu o její proměnu. Merhaut se ve svém Vranovu sice vymanil ze závislosti na naturalisticky objektivistické, „fotografické“ metodě, ale nedovedl v podstatě překonat pojetí člověka jako pasivního objektu dějin a společenských závislostí, jako oběti zděděných chorob nebo vlastní slabosti.

V tomto nezdaru je nepochybně kus tragédie Josefa Merhauta, který se po všechna léta svého literárního a veřejného působení snažil o to, aby jak svou tvorbou, tak svou společenskou činností přispěl především k pokroku českého života na Moravě. Neúspěch Vranova ovšem nic nemění na skutečnosti, že Merhaut ve svém prozaickém díle jako celku častokrát zobrazil moravský a zvláště brněnský život konce 19. století s uměleckou přesvědčivostí i dobově dokumentární názorností. Dovedl přitom nejednou zachytit jak vnějškovou, tak i vnitřní, myšlenkovou podobu tohoto života. Jeho práce neměly ráz laboratorně experimentální a chladně analytický, nýbrž je charakterizoval co nejosobněji, až bolestně citlivý autorův vztah k zobrazované a umělecky ztvárňované realitě. Nejčastější konkretizací tohoto vztahu byl Merhautův kritický pohled na sociální a národnostní problematiku dobovou, i úsilí o upevnění mravní základny života jednotlivce i celé společnosti.

Merhautovo dílo tak vyrůstalo z pevného vědomí společenské odpovědnosti. V tom byl i nejdůležitější předpoklad umělecké přesvědčivosti a specifičnosti nejzdařilejších prací tohoto autora, který se podílel nemalou měrou na tom, že z Moravy vzešly koncem minulého a na začátku našeho století tak cenné a osobité podněty pro rozvoj české literatury i celé české kultury.